

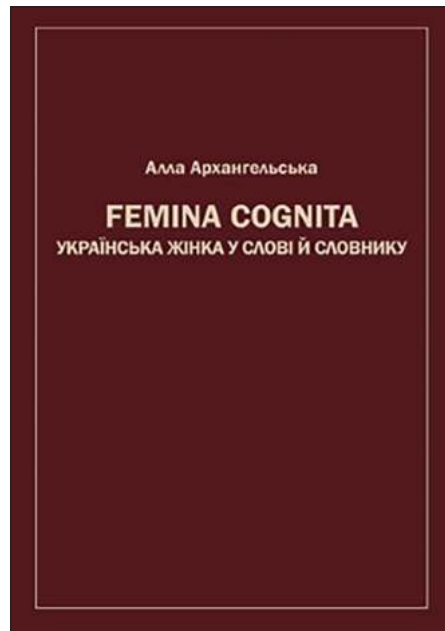
СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКУ ЖІНКУ У СЛОВІ Й СЛОВНИКУ*

Проблеми фемінізації та неофемінізації в сучасному українському мовознавстві в останні десятиліття привертають усе більшу увагу тих науковців, які вивчають в діахронії й синхронії явища жіночого лексикону, моції, традиції й стереотипи у називанні жінок, а також новації, які з'являються настільки часто, що варто їх оцінити з точки зору сучасної лінгвістики. Відзначимо, що свого часу свої дисертаційні дослідження цій темі присвятили І.І. Фекета, С.П. Семенюк, Л.В. Пузиренко, М.Ю. Федурко, М.П. Брус, багато цікавих тез і положень знаходимо в працях Н.Ф. Клименко, О.О. Тараненка, Г.П. Нещименко, Л.П. Кислюк, А.М. Нелюби та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

В українському мовознавстві з'явилась праця Алли Архангельської, присвячена проблемам фемінізації українського жіночого лексикону, — «Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику», видана у Києві Видавничим домом Дмитра Бураго у 2019 році у серії «Студії з українського мовознавства». Авторка відома своїми працями з ономаціології й теорії номінації, лінгвістичної гендерології, лексикології та фразеології, медіалінгвістики, міжмовної та міжкультурної комунікації, зіставного слов'янського мовознавства. Її дослідження видане в один рік з об'ємною монографією М.П. Брус «Фемінативи в українській мові: генеза, еволюція, функціонування» (Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 440 с.), що тільки підкреслює важливість та актуальність теми українського фемінікону в останні десятиліття.

Одразу зауважимо, що праця А. Архангельської не має прямого стосунку до гендерної лінгвістики й гендерного словотвору, оскільки авторка дотримується цілком коректного й виваженого терміновживання, про що пише: «Слова *гендер* зовсім не варто сахатися, бо ж у системі фемінативів, формування якої перебуває під впливом як мовних, так і позамовних чинників, таки маємо, і непоодинокі, прояви соціокультурного складника статі, і в аналізі його важко оминати. Проте й розглядати фемінативну підсистему мови лише в площині ідеологічно обтяжених гендерних координат суспільного мислення і феміністського імперативу дослідницьки не виправдано й недоцільно» (с. 16).

* Архангельська А. Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 444 с. (Серія «Студії з українського мовознавства»).

У цій праці, рекомендованій до друку Вченою радою Інституту української мови НАН України (рецензентами стали відомі українські мовознавці — Л.П. Кислюк, д.ф.н., старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України, Л.Т. Масенко, д.ф.н., професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», А.П. Загнітко, член-кореспондент НАН України, д.ф.н., професор Донецького національного університету ім. В. Стуса), комплексно представлено чинники сучасної новітньої фемінізації назв осіб жіночої статі, а також мовні позначення жінки в українській граматичній традиції кінця XIX — початку XX століття та слов-

никарстві 1918–1933 рр. (період українізації) з метою виявити тенденції розвитку цих назв у час «розстріляного Українського Відродження», оцінити їх вплив на оновлення системи найменувань жінки у мові західноукраїнської діаспори. Важливою також, на нашу думку, є спроба дослідниці проаналізувати погляди науковців та пересічних громадян на новітні фемінативи та явища оновлення сучасного жіночого фемінікону. Праця має потужну джерельну й теоретичну базу, надзвичайно інформативна й корисна для тих, хто цікавиться динамічними процесами в лексиці сучасної української мови.

Як підкреслює А. Архангельська, мета книги — «мова — розмова в контексті спільної мови» з читачем, який, утім, може не поділяти точки зору автора, а завданням праці є спонукання читача до діалогу та власної оцінки цього дискусійного, проте надзвичайно цікавого й суперечливого явища (с. 8). Тому науковець чи, точніше, науковиця ставить багато ключових питань.

У першому розділі праці, присвяченому фемінізації та фемінативу в науковій парадигмі антропоцентрично спрямованої лінгвістики (назви розділу дещо різняться у Змісті і в самій праці (див. сс. 3 і 13), увагу привертає аналіз метамови досліджень фемінативної підсистеми української мови. «Жіночий словотвір» (А. Нелюба), жіночий лексикон, чи фемінікон української мови (М.П. Брус), продовжує формувати окрему номінативну підсистему української мови зі своїм комплексом термінопонять та термінопозначень, що особливо актуальне у період бурхливих мовотворчих процесів нинішньої доби. А. Архангельська наводить різні терміни на позначення елементів зазначеної підсистеми: від Л.О. Родніної та І.І. Ковалика — *назви особи жіночої статі, назви істот жіночого роду, назви жіночого*

роду, — до термінів самої авторки, О.О. Тараненка, М.Ю. Федурко — *номінації на позначення жінок, категорія potina feminina, фемінний номінант, фемінатив*, у М.П. Брус та С.П. Семенюк — *фемінітив*, у Н.Ф. Клименко — *моція*, у Л.П. Кислюк — *назви моції* і т.д. Як підкреслює А. Архангельська, пошуки адекватного терміна узагальнює М.П. Брус: *фемінітив* з відповідними похідними — *фемінітивний, фемінізація, фемінітивність, фемінізувати, фемінізування* (с. 16).

Водночас дослідниця справедливо зазначає, що терміни *фемінізація, фемінітив/фемінатив* не заявлені у жодних із наявних сьогодні словників лінгвістичних термінів, його немає в енциклопедії «Українська мова», а в суспільній свідомості цей термін має стосунок до різних наук — біології, медицини, генетики, соціології, політології, ідей фемінізації тощо. У традиційному українському мовознавстві він має інше понятійне наповнення — це слова, які потенційно є виразниками чоловічої і жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом: *невдаха, нероба, плакса, непосида* і т.п. Однак на сьогодні, як підкреслює А. Архангельська, є величезна кількість праць, де під фемінативом розуміють або мовне позначення особи жіночої статі, або корелят зі значенням жіночого роду до іменника чоловічого роду на позначення істоти — людини чи тварини (с. 20). Тому існує потреба точніше окреслити коло термінів, які вживаються у рецензованій праці. Отже, під терміном *фемінізація* авторка розуміє творення мовних позначень особи жіночої статі з експлікованим/імплікованим жіночим родо-особовим маркером, термін *фемінатив* уживається на позначення мовних одиниць (апелятивів і онімів) для ідентифікації жінки у різний спосіб, а стосовно словотвірних процесів уживає терміни *словотвірна фемінізація* та *словотвірний фемінатив*, формант же для творення словотвірного фемінітива називатиметься *фемінізувальним* (с. 25). Щодо *маскулінізмів (masculina generika)*, то цим терміном позначатимуться назви осіб чоловічого роду в генералізувальній функції (здатність іменувати осіб обох статей та змішану назву осіб без огляду на стать, наприклад: *посол, генетик, теоретик, політолог*).

Важливими вважаємо роздуми А. Архангельської про словотвірну фемінізацію в теорії номінації. Авторка визнає значну питому вагу процесів деривації у творенні номінантів на позначення осіб жіночої статі, проте думку А. Нелюби про повну відповідність дериваційно-номінативної системи української мови потребам називання жінки, визначенню її місця й ролі в сучасному українському суспільстві вважає дискусійною. Саме тому дослідниця детально спиняється на словотвірних номінативах, пов'язаних з поняттям *моції*, у тому числі й таких, що вимагають осучаснення й уточнення, — жіночі патроніми, андронімічні прізвищеві назви, явища кодеривації, у т.ч. й демографічні назви (*Україна — українець, українка*). Крім того, в енциклопедичному словнику, на думку дослідниці, має бути відображена не тільки *відмаскулінна мо-*

ція, але й *відфемінінна моція* (нехай і епізодична, наприклад: *кума — кум, вдова — вдівець, сусіда — сусід або дрогова — дрогович, гадюка — гадюк, лебедя — лебідь*, — ці назви авторка наводить за словниками Б. Грінченка та Д. Яворницького), якщо говорити про моцію як системне явище з власною структурою і динамікою (с. 31).

Уваги заслуговують глибокі роздуми вченої про сучасне явище *українізації* як *націоналізації*, тобто свідоме віддалення від непитомих варіантів і зміцнення «національного варіанта» — використання давніх питомих, діалектних словотвірних засобів і моделей, таких, які можуть бути спільними з іншими слов'янськими мовами, проте не загрожують специфіці національної мови (с. 53).

Питання націоналізації української мови проєктується авторкою насамперед на 20–30-і роки ХХ століття як знаковий період для українського народу й нації — період *українізації (коренізації)*, що став першою реальною можливістю національно-мовного відродження в умовах радянської дійсності. Цей час справедливо називають Українським Відродженням: розвивалася освіта українською мовою, українська наукова діяльність значно активізувалася, національно-культурний процес осучаснював кращі традиції українства, долалося зростання української інтелігенції, однак у 30-х роках ці паростки українізації були обірвані й знищені. Проте саме цей період окремі кола сучасних мовознавців вважають «золотим віком» української словотвірної фемінізації.

У наш час українське суспільство знову повертається до оновленого поняття *українізації*. Як зазначає дослідниця, вислів *українізація української мови* не видається їй формально й лінгвістично некоректним. Не заперечуючи наявності неприродних деформацій у структурі української мови під впливом сусідньої і домінуючої російської мови, авторка вважає, що український фемінний лексикон має особливу специфіку, перебуваючи у динаміці пошуків «свого» і «чужого». Проте, якщо звільняти мову від усього чужорідного, то це чужорідне, на думку вченої, потрібно спочатку аргументовано ідентифікувати й провести чітку делімітацію чужомовного й питомого (с. 73), чого, на жаль, поки що немає.

Цінними є спостереження А.М. Архангельської про впливи на фемінітивну підсистему української мови польської, словацької та чеської мов. Так, наприклад, на початку 30-х років ХХ століття підпольські українці на Галичині мали «вживлені» у мовну практику українців фемінативи — *членкиня, мисткиня, продавчиня* (пор. пол. *członkini, mistryni, sprzedawczyni*). Разом з іншими полонізмами такі назви, як зазначає дослідниця, «емігрували» за океан, щоб повернутися на межі тисячоліття на «нерідну» для них землю (с. 78). Про впливи польських та словацьких фемінізованих позначень жінок на мову автохтонного населення Підкарпатської Русі у період перед Другою світовою війною немає жодного системного дослідження. Крім того, на думку О. Горбача, чистою українською мовою тут не ви-

давалося майже нічого, майже все друковане мало в собі елементи місцевих говірок (с. 80). Щодо чеської мови, то у праці А. Архангельської знаходимо промовисті факти про найменування жінки в чеському мовопросторі, а чеському досвіду в неологічних назвах жінок присвячений окремий параграф (с. 337–352).

Багато цікавої інформації отримає читач про явище міфологізації культурного й мовного минулого, про прагматичні чинники сучасної активізації творення фемінативів, новостворених або ревіталізованих, їх регулярність, узуальність чи неuzuальність, стосунок до потенційного словотворення, узусу і норми, варіативність мовних засобів позначення жінки (аж до своєрідного «гуляйполя»), як-от: *професорка, професориня, професореса, професориса, професориця, професорша* (с. 96), а також естетичну сприйнятність новітніх мовних позначень жінки, переважання не-нейтральних контекстів уживання неофемінативів над нейтральними, зокрема у текстах мас-медіа та мережевії комунікації тощо.

Уживання фемінативів в офіційно-діловому та науковому стилях української мови досить дискусійне, науковці, наприклад, підтримують уживання офіційних назв посад, професій у чоловічому роді, відносячи застосування форм жіночого роду до ознак текстів художнього, публіцистичного та розмовного стилів. Експресія, незвичність, оказіональність – явища супроводжують новітні фемінативи. Як підкреслює А. Архангельська, у новітніх працях, присвячених проблемам унормування україномовної документної комунікації чи термінологізації назв осіб, нема жодних тез стосовно фемінативів. Тому авторка ставить слушні і своєчасні питання до колег-науковців стосовно ословлення й звертання до науковців-жінок: Колегиня? Професор? Пані професор?.. (с. 118).

Другий розділ праці присвячений просторово-часовій характеристиці фемінізувальних процесів в українській мові початку ХХ століття. Українські граматики ХІХ – початку ХХ століття не містять коментарів щодо творення парних найменувань жіночого роду як явища послідовного і обов'язкового, тому дослідниця звертається до імен учених, у чиїх працях розвивається національно свідомо наукова думка доби українізації 20-х-30-х років ХХ століття – це праці М. Сулими, Ю. Шевельова, О. Синявського, О. Курило, І. Огієнка, В. Сімовича та багатьох інших діячів.

Дуже важливим, на наш погляд, є кількісно-якісний аналіз фемінативів і фемінізації у лексикографічних працях доби українізації – словнику живої народнорозмовної мови Д.Яворницького, а також чотирьох «допогромних» працях – це «Словник московсько-український» В. Дубровського, «Російсько-український словник» у двох томах С. Іваницького та Ф. Шумлянського, «Московсько-український словник» М. Каменецького, «Російсько-український словник» О. Ізюмова, – з метою виявлення російсько-українських паралелей у сфері словотвірної фемінізації.

Розглядає А. Архангельська також співвідношення маскулітних та фемінізованих одиниць на позначення жінки в «Російсько-українському словнику ділової мови» (укладачі М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич), виданому у 1930 році і перевиданому в 1993 році у Мюнхені з післясловом О. Горбача, а також «Російсько-українському словнику» (1924–1933), головними редакторами якого були академік А. Кримський та С. Єфремов. Як зазначає авторка, ці двомовні «репресовані» словники 20-30-х років виявилися найбільш певними і повними щодо відображення у їх реєстрі назв осіб жіночої статі, реєстрові матеріали цих праць не пішли в небуття, а тому в радянському та пострадянському словникарстві спостерігається тяглість процесу фемінізації – значна кількість фемінативів, засвідчена у проаналізованих словниках, стала надбанням української літературної мови, фіксується у сучасних тлумачних словниках української мови.

Спиралючись на численні й промовисті факти, дослідниця стверджує, що доба українізації не засвідчує фемінізацію як системну і послідовну традицію (с. 178), полемізує з відомими мовознавцями щодо впливу норм російської мови на фемінізувальні процеси в українській мові радянської доби, пропонуючи, за В. Сімовичем, «покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки» (с. 180).

А. Архангельська у своїй праці також відзначає, що мова представників західної української діаспори багатша на фемінізовані позначення жінки, ніж «материкова» українська мова, проте справедливо порушує питання про те, чому їх більше і як вони туди потрапили, адже більшість сучасних діаспорян емігрувала у довоєнний період саме із західноукраїнських земель, які зазнали неминучих іншомовних впливів. Дослідниця озвучує потребу створення словника-індекса українських фемінативів від кінця ХІХ до початку ХХІ століття, який би дав змогу простежити процеси фемінізації в українському лексиконі максимально повно і достовірно.

Третій розділ праці присвячений відображенню фемінативів і фемінізації у мовній свідомості сучасного українця. Тут узагальнюються результати трьох соціолінгвістичних опитувань, які проводилися у 2013, 2018/19 і 2019 роках. У перших двох опитуваннях брали участь пересічні українські мовці, в останньому – академічні працівники мовознавчих та літературознавчих інституцій НАНУ. Йшлося про сприйняття ідей фемінізму, про необхідність у спеціальних професійно-статусних найменуваннях жінки, а також причини появи новітніх фемінативів, ставлення до вживання фемінативів у публічному мовленні, вплив фемінізації жіночого лексикону на суспільний статус жінки і т.д. Результати цих опитувань, без сумніву, дуже цікаві, хоча дослідниця не вважає самі опитування ідеальними, однак вони можуть бути корисними для академічної спільноти для всебічної оцінки явища форсованої фемінізації жіночого лексикону.

Четвертий розділ роботи присвячений пошу-

кам гідного виходу з ситуації «нав'язування» носіям української мови моди на тотальне фемінізування, яке активно і радикально рекламує мас-медіа. Широкі народні маси фемінізують усе, що може фемінізуватися, однак автор підкреслює, що потрібно враховувати не лише соціальні, а й лінгвальні чинники в оцінці фемінізованих позначень жінки. Мовознавцям тут належить провідна функція у виробленні спільної думки. Звертається увага і на те, що нова редакція українського правопису дала фемінізації і фемінітивам «зелене світло», тут є відповідний пункт, присвячений їх утворенню, проте не відображене відоме зі школи правило про те, що відповідники жіночого роду в офіційно-діловому стилі не вживаються, крім того, фемінітиви — це не правописне питання, а питання морфології, а точніше, дериватології.

Завершуючи розмову про цікаву книгу, наведемо слухну думку А. Архангельської, з якою варто погодитися: «Посталі на межі тисячоліть засоби мовної ідентифікації жінки, разом з іншими фактами української мовотворчості як проявами динаміки й оновлення нашої мови, формують сло-

весний портрет не лише сьогочасної доби. Новітні фемінітиви характеризують і нас, мовців як творців нового українського слова і користувачів ним, оприявнюють наше чуття і відчуття мови, наше мовомислення, наш мовний смак і мовний такт, наше бачення її майбутнього...» (с. 378).

У праці «Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику», як нам здалося спочатку, забагато запитань. І закінчується дослідження А. Архангельської запитанням, проте для відповідей на всі поставлені нею запитання потрібні знання, факти і роздуми, до чого спонукає дослідниця. Отже, її праця стала справжньою «мовою – розмовою в контексті спільної мови» з читачем, який може поділяти думку автора, а може й не погоджуватися, маючи власну думку, головне ж – дбати про нашу головну цінність, передану нам у спадок на віки – нашу мову.

Галина Вовченко,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Ужгородського національного університету;
halyna.vovchenko@uzhnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-2873-2858>

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МОВОМИСЛЕННЯ У ФРАЗЕМИЦІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ*

Фразеологізми – це ментальний досвід багатьох поколінь народу. У фразеології чи не найяскравіше відображено національний світогляд. Оригінальна фразеологія формується як на основі лексичних ресурсів автохтонної лексики, так і на матеріалі запозичених одиниць, але найбільш цікавим у цьому процесі є етап переосмислення і метафоризації. На рівні фразеології можна спостерігати і вивчати численні зв'язки мови з мисленням. Концептуалізація знакових мовних одиниць, які стають фундаментом фразеологічної системи, відбувається в народних уявленнях, фіксується численними народно-поетичними творами. Образність, емоційність фразеологічних одиниць дозволяє майстрам слова активно залучати фразеологізми в художню літературу, де їх конотативна семантика збагачується. Доречно

використання фразеологізмів відбувається у кожному стилі української літературної мови, адже фразеологізмами активно послуговуються в усіх сферах функціонування мови.

Фразеологічний склад української мови комплексно представлено в авторитетних академічних словниках, дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових статтях. Численна лексикографічна продукція дає змогу простежити еволюцію основних принципів наукового опрацювання фразеологічних одиниць, вивчити технології науковців різних часів зі збирання, фіксації, опису фразеологізмів. Будь-які сучасні мовні явища мають давні корені, тому їх наукове пояснення

потребує опори на діахронні дослідження. Надзвичайно багатий фонд фразеології кінця ХІХ–початку ХХ ст. подано у лексикографічних працях Є. Желехівського та С. Недільського, В. Гнатюка, М. Маркевича, М. Максимовича, Б. Грінченка, М. Но-

*Мацюк З. С. Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 688 с.